

УДК 82.0(045)

Л. О. Луценко

ПОНЯТТЯ ТОЧКИ ЗОРУ У ПЕРСПЕКТИВІ ФЕМІНІСТСЬКОЇ НАРАТОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу категорії точки зору у перспективі феміністської теорії оповіді. Розглянуто поняття точки зору і виявлені особливості його формування з урахуванням таких факторів, як у статус наратора, його контакт з читачем і позиція, що відкриває перспективи для подальших пошуків специфічних рис жіночого письма та дослідження його унікальності.

Ключові слова: точка зору, феміністська наратологія, статус, контакт, позиція.

На сучасному етапі розвитку філологічних знань поняття «точка зору» (англ. pointofview; фр. pointdevue; ісп. puntodedevista; польск. punktwidzenia; чес. hledisko) продовжує зберігати статус центральної категорії в наратології [3, с. 109]. Власну оцінку значення категорії точки зору не тільки для теорії оповіді, а й для літературознавства та історії культури взагалі подає Ю. Лотман, зазначаючи, що «...незначна кількість елементів художньої структури так тісно пов'язана із загальним завданням побудови картини світу у порівнянні з «точкою зору». Вона безпосередньо співвіднесена з такими питаннями у вторинних моделюючих системах, як позиція творця тексту, проблема істинності та проблема особистості» [2, с. 321–322].

Науковці, що репрезентують один із сучасних напрямків оповіді, феміністську наратологію (М. Баль, Е. Бут, М. Гімніч, А. Гютенберг, Е. Кейс, С. Лансер, К. Мезі, Г. Олрет, Р. Ворхол та ін.) приходять до розуміння необхідності усвідомлення обставини, що оповідь має розглядатися не тільки як об'єкт або продукт, а й як процес взаємодії оповідача й реципієнта в контексті певної конкретної ситуації, що підвищує соціальну чутливість наратології до основних стратифікаційних категорій, зокрема гендеру. Саме феміністська наратологія виступає за визнання гендерного аспекту фактором, що впливає на формування наративних стратегій і точки зору. Отже, **метою** даної статті є окреслення основних теоретичних положень, на яких ґрунтується розуміння поняття точки зору з позицій феміністської версії оповіді, що підтверджує **актуальність** нашої наукової розвідки і передбачає вирішення наступних **завдань**: окреслити витоки концептуальних положень поняття точки зору та висвітлити особливості його трактування у феміністській наратології.

Слід зазначити, що дослідження категорії точки зору розгорталось від формулювання проблеми точки зору і перших спроб розуміння її складної природи в роботах російських дослідників М. Бахтіна, В. Волошинова, В. Виноградова, Г. Гуковського до оформлення процедури опису останньої в наукових працях представників американської літературознавчої школи «нової критики» (new criticism). Термін «точка зору», введений Г. Джеймсом, пізніше розроблений у вступних до його власних романів і систематизований П. Лаббоком, вживається на позначення відношення наратора до історії, що розповідається.

Незважаючи на спроби науковців визначити сутність поняття «точка зору» концептуальне оформлення зазначеної категорії є далеким від завершення і ускладнюється її очевидною абстрактністю та об'ємністю взаємовідношень у художньому просторі твору з автором, наратором/ами, персонажами та аудиторією

(реальною та імпліцитною). Безперечними недоліками існуючих в традиційній наратології концепцій точки зору (Джеймс, Лаббок, Фрідман та ін.) літературознавці вважають перевантаженість теоретичних коментарів і положень технічною термінологією, зневага такими елементами, як дистанція, тон, поняттями імпліцитного автора, зовнішнього контексту. У пошуках універсальної і надмірно нормованої теорії точки зору прихильниками формалістсько-структуралістського підходу ігнорується також гендер автора й читачів. Проте саме ця соціальна реалія, на думку С. Лансер, серед усіх культурних конструктів є одним із найбільш впливових факторів на процес продукування та сприйняття текстів, а також формування особливостей точки зору, що являє собою найкращий засіб регулювання міжособистісних стосунків і передачі системи цінностей відповідно до умов реальності, в яких відбувається комунікація [7].

У дослідженні С. Лансер «The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction» (1981) репрезентовано оновлену, контекстуалістську парадигму, що віддзеркалює якісні зміни у природі літературознавчої думки про точку зору, яка набуває ідеальних обрисів. Наукова розвідка дослідниці спровокована недостатньою увагою її попередників до таких вагомих елементів точки зору, як особа наратора, його цінності й зв'язок між ідеологією автора та наративною структурою тексту. Лансер акцентує увагу на винятковій ролі точки зору в наративі і пояснює зв'язок між перспективою тексту та ставленням автора до літературної діяльності.

Дослідниця залучає формальний аналіз тексту до визначення ідеологічних позицій та виходу за межі традиційного підходу розуміння точки зору. Як зазначає Лансер, у межах традиційного розуміння точка зору прирівнюється до перспективи кута зору, з якого подається історія, і з цієї причини точка зору щільно прив'язується до наратора чи оповідного голосу. Проте, на думку Лансер, точка зору в наративі є більш об'ємною та повинна сприйматися не просто як «кут бачення» оповідача, дієгетична умовність [8, с. 93].

На відміну від прихильників аристотелівської традиції, які підтримують відділення форми від змісту, Лансер схвалює взаємозв'язок між останніми і вважає, що «як естетична структура, так і зміст, має обмеження і визначається ідеологією» [7, с. 100]. Під ідеологією художнього твору, як зауважують Р. Картер і У. Неш, розуміється «соціально та політично домінуючий набір цінностей і переконань, які в завуальованій формі вибудовуються у тексті, особливо лінгвістичними засобами» [5, с. 21].

Суголосною з думкою американської дослідниці є міркування У. Мартіна, який стверджує, що «техніка являє собою не просто допоміжний аспект оповіді, до якого повинні звертатись письменники з метою передачі значення, а скоріше метод, який уможливує створення значення як такого» [10, с. 132]. Таким чином, враховуючи існуюче розуміння літератури як комунікативного процесу між читачем і письменником, цілеспрямоване задіявання останнім у текстуальному просторі особливих лінгвостилістичних ресурсів з метою вираження власної версії бачення світу цілком природно зумовлює репрезентацію ідеологічної позиції оповідача, впливає на визначення фінальної інтерпретації читача та спрацьовує як засіб приховування або розкриття тих чи інших реалій, тим самим створюючи або підтримуючи ті точки зору, яким віддає перевагу реальний автор [7, с. 24].

Теоретичні положення С. Лансер щодо точки зору сходять витоками до формалістсько-структуралістської школи (Р. Вайтман, Р. Фаулер, Б. Успенський, С. Четмен, Ж. Женетт, В. Бут, К. Фрідеман) і поєднуються з теорією мовних актів Дж. Остіна, що уможливує подолання розбіжностей між структуралістськими підходами до наративу і розумінням тексту як ідеологічного та естетичного акту. Для

Лансер система поглядів та ідей автора, в яких усвідомлюються і оцінюються соціальні проблеми, конфлікти, стосунки людей до дійсності і один до одного, формує і детермінує організацію літературного дискурсу, адже ідеологія «не є чимось, що опиняється у пастці тексту», а тим, що його «мотивує і вибудовує», впливає на сприйняття художнього тексту читачем [7, с. 18].

Враховуючи комунікативну спрямованість літературного твору і залежність сприйняття, інтерпретації і рецепції інформації, що міститься у художньому тексті, від стосунків мовця і слухача, самої інформації та процесу оповіді, дослідниця пропонує ряд факторів, що, на її думку, максимально підвищують ефективність процесу комунікації з боку відправника, а саме: елементи статусу (у перекл. з англ. мови *status*) – чітко визначеного положення оповідача, наділеного повноваженням, компетентністю, надійністю й майстерністю у мовному акті, а також контакту (у перекл. з англ. мови *contact*) – психологічних відносин між оповідачем та аудиторією, і позиції (у перекл. з англ. мови *stance*) – ставлення наратора до змісту дискурсу, його емоційної та ідеологічної рецепції отриманої інформації, при цьому кожен із зазначених елементів є продуктом соціальної реальності і визначає як особливості створеного дискурсу, так і точки зору у текстуальному просторі.

Статус наратора, на думку дослідниці, визначається у межах виміру «дієгезис/мімезис». Міметична авторитарність оповідача характеризується чесністю, надійністю, наративною компетенцією, тоді, як дієгетична влада визначається категоріями:

- ототожнення з автором (Лансер визначає теоретичні випадки повного ототожнення або відмінності наратора й біографічного автора);

- залучення до історії (гетеродієгезис–гомодієгезис–аутодієгезис);

- доступ до свідомості (обмежений / всюдисущий). Враховуючи пропозицію Б. Томашевського щодо обмеження знань наратора, який сам є складовою частиною світу вигаданої історії та всезнання традиційного наратора 3-ї особи, що може бути всюдисущим, маючи доступ до свідомості персонажів, Лансер впроваджує вісь «обмеження людського знання – всезнання», яка зазнає впливу, на думку дослідниці, з боку такого фактора, як імпліцитне або експліцитне акцентування наративним голосом референційного статусу оповіді;

- референційність (реальна / вигадана подія). Правдивий або вигаданий характер дискурсу зазначається на вісі з крайніми точками – переказ реального історичного випадку (*report (history)*) та пародія (*parody*), між якими розташовуються наступні види історій: переказ історії, в якій наратор є свідком, формально реалістична історія (*formalrealism*), вигадана правдива історія (*fictive truth*), фантазія (*fantasy*) [7, с. 163];

- соціальний статус наратора (гендер, приналежність до певної раси, класове походження, професія, сімейний стан, сексуальні вподобання [7, с. 163].

Категорія контакту наратора з читачем охоплює такі параметри, як:

- вид (пряме (безпосереднє) / опосередковане звернення до читача);

- тональність (нاراتивна самосвідомість, наративна впевненість, ставлення до наратора (повага/неповага, формальність / інтимізація);

- наратор (активний / пасивний, дистанційований / наблизений).

Категорія позиції точки зору бере витоки в роботі «Поетика композиції», в якій Борис Успенський вперше пропонує розглядати точку зору в чотирьох планах:

- у плані ідеології – точка зору реалізується через систему сприйняття і оцінок зображуваного світу, які можуть належати як автору, так і діючим особам тексту, при цьому ідеологічна оцінка подається або з однієї точки зору (аналог монологічної побудови за М. Бахтіним) або представлена зміною рівноправних ідеологічних позицій

і смисловою рівноправністю осіб, що їх виражають (поліфонія згідно з М. Бахтіним);

- у плані фразеології – зміна мовних установок, вкраплення чужої мови тощо;
- у плані просторово-часової характеристики – фіксація в просторі і / або в часі, зміна позицій, з яких представлений наратив;
- у плані психології – суб'єктивна і об'єктивна оповідь (зображення факту або зображення сприйняття зазначеного факту).

У кожному із зазначених планів визначається точка зору автора (оповідача) і конкретних персонажів, які взаємно впливають один на одного, а в окремих випадках можуть з'єднуватись.

Фразеологічний аспект, на думку С. Лансер, уможливує розрізнення у літературному творі множинності голосів і широкого спектра прийомів передачі мовлення (думок) особистості героя у текстуальній дійсності, які створюють різноманіття дискурсів. Фразеологічний план у більш загальних термінах зазвичай репрезентується наративізованим дискурсом, який характеризується тим, що оповідач переказує зміст промови персонажа; транспонованим – зміст висловлювання зберігається, проте оформлюється як частина тексту оповідача; цитатним. Слід зауважити, що в певних випадках план мовленнєвої характеристики може бути єдиним аспектом у тексті, що дозволяє простежити зміну авторської позиції.

Подібно до фразеологічної просторово-часова організація текстуального простору розкриває позицію оповідача по відношенню до персонажів і подій, при цьому нарататор, якщо він не ототожнюється з персонажем, розміщується «всередині» чи «за межами» сцени, забезпечуючи панорамне бачення окремої частини та бачення «з висоти», що охоплює всю сцену. Просторова позиція оповідача визначається на вісі від панорамного огляду до фіксованого внутрішнього бачення окремого персонажа. Значно обмеженішим є «внутрішнє» просторове розміщення, зазвичай у наративах від першої особи. Запозичивши термінологічні одиниці у Женетта, Лансер визначає часовий план категоріями темпу розповіді, зображеного вздовж вісі сцени (темп розповіді імітує реальний темп подій і особливо реплік)/резюме (оповідь йде набагато швидше, ніж події, які викладаються) і часового інтервалу між моментом розповіді і моментом, коли події відбуваються в історії, що визначається термінами «передування» (anteriority) і «післядія (слідування)» (posteriority) [7, с. 200].

Проте просторова і фразеологічна площини самі по собі не є показниками психологічної та ідеологічної точок зору. Охоплюючи широкий спектр відстані наратора до кожного персонажа чи описаної події, психологічна позиція, наприклад, являє собою складний аспект точки зору, що розміщується вздовж осі «дистанційованість/наближеність», а також визначається таким компонентом, як кількість інформації, поданої про окремого персонажа (предмет чи подію), що, в свою чергу, як зазначає Ж. Женетт, впливає на визначення дистанції між оповідним голосом та цим персонажем [1, с. 168]. Лансер пропонує вісь «максимальна-мінімальна інформація», джерелом якої є певні види замовчування та її незначна кількість, зумовлена «непропорційною» присутністю наратора [7, с. 203].

Через сполучення різних наукових фокусів (Тодоров, Успенський, Женетт, Бут) у процесі формування концептуальних положень про фокалізацію з контекстуалістських позицій Лансер репрезентує не менш важливі у визначенні психологічного плану точки зору вісі, що описують кількість інформації щодо персонажу або події, які зображуються, суб'єктивний/об'єктивний характер поданої інформації, внутрішній/зовнішній погляд, глибоке/поверхове бачення, одиночну (фіксовану) фокалізацію або вільну та повністю відкриту, нефокалізовану оповідь, а також вісь «схвалення /осуду», що передає ставлення оповідача до персонажа.

З метою прояснення процесу контамінації психологічної та ідеологічної площин та визначення характеристик ідеологічного плану, зокрема, Лансер вводить наступні вісі:

- явна / прихована ідеологія;
- інтернальна / екстернальна ідеологія;
- ідеологія розповідного тексту/ ідеологія сучасних культурних норм;
- оригінальна/тривіальна ідеологія;
- ізольована/ посилена ідеологія;
- домінуюча/субординована по відношенню до інших текстових голосів

ідеологія.

Вісь «явна/прихована ідеологія» реалізується через висловлювання оповідача. Доступність ідеології виявляється не тільки на рівні фраз-речень, а й також пов'язана з метафоричним, символічним, образним та іншими способами її прояву, при цьому додатковим критерієм виступає інтернальний (ідеологія позатекстових елементів – ліричних відступів, епіграфів, вступів і т.п.) чи екстернальний характер матеріалу (ідеологія зображуваного). Вісь, що уможливорює ідентифікацію ідеологічної позиції наратора (чи текста взагалі), може збігатися або відрізнятися від ідеологічної позиції реципієнтів та/або відправника, враховуючи суб'єктивне ставлення представників суспільства до його культурних норм (зразків, правил, традицій, стилю, моди та ін.) і описує вирішальну чи порівняно байдужу, тривіальну позицію оповідача у плані ідеології. Важливим аспектом точки зору в ідеологічній площині є, з одного боку, її повноваження – коливання від ізольованої до посиленої ідеології (поліфонія чи повторення і підкреслення однієї позиції), а з іншого – авторитетність голосів у тексті по відношенню до позиції автора. У випадку ототожнення наратора і автора, ідеологія першого стає ідеологією екстра фікційного наратора, проте труднощі виявлення позиції домінуючого у текстуальному просторі голосу та неможливість її структурного ототожнення з ідеологією автора зумовлюють необхідність подальшого розширеного аналізу. Отже, останньою у класифікації Лансер виступає категорія визначеності/невизначеності авторської позиції, що є, на думку Я. Лінтфельта, метаконструктом усіх аспектів точки зору, які виявляються у тексті [9, с. 222].

Ґрунтуючись на положеннях феміністської наратології, що акцентують увагу на комунікативній спрямованості літературного твору, точка зору формується з врахуванням *статусу* – чітко визначеного положення оповідача, наділеного повноваженнями, компетентністю, надійністю й майстерністю у мовному акті, *контакту* – психологічних відносин між оповідачем та аудиторією, і *позиції* – ставлення наратора до змісту дискурсу, його емоційної та ідеологічної рецепції отриманої інформації, при цьому кожен із зазначених елементів є продуктом соціальної реальності і визначає як особливості створеного дискурсу, так і кута зору в текстуальному просторі.

Отже, незважаючи на необхідність доопрацювання поетики точки зору С. Лансер, конструктивне використання нею у побудові власної концепції точки зору елементів традиційної наратології з метою досягнення специфіки наратологічного оформлення текстуального простору з контекстуальних позицій свідчать про набуття категорією точки зору багатшаровості та глибинного змісту. Зосереджуючись на таких аспектах, як авторство, культурна ідеологія, наративний голос і авторська свідомість, Лансер інтегрує методологічні положення Тодорова, Успенського, Женетта, Бута та ін., наголошуючи на значенні у формуванні точки зору таких вагомих конститuentів, як статус наратора, його контакт з читачем і позиція, що відкриває перспективи для подальших пошуків специфічних рис жіночого письма та дослідження його

унікальності.

Список використаної літератури

1. Женетт Ж. Фигуры : в 2 т. / Жерар Женетт; [пер. с фр. Е. Васильевой, Е. Гальцевой, Е. Гречаной и др.; под ред. С. Зенкина]. – М. : Издательство им. Сабашниковых, 1998. – Т. 1. – 472 с.
2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
3. Успенский Б. А. Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы) / Борис Андреевич Успенский. – М. : Искусство, 1970. – 224 с.
4. Шмид В. Рассказывание и рассказываемое в «Братьях Карамазовых» / Вольф Шмид // Проза как поэзия. Статьи о повествовании в русской литературе / Вольф Шмид. – СПб. : Академический проект, 1994. – С. 142–150.
5. Carter R. Seeing Through Language: A Guideto Styles of English Writing / R. Carter, W. Nash. – Oxford: Blackwell, 1991. – 280 p.
6. James H. The Art of Fiction [Електронний ресурс] / Henry James. – Режим доступу: <https://archive.org/details/artfiction00jamegoog>
7. Lanser S. the Narrative Act. Pointof View in prose Fiction / Susan Lanser. – Princeton University press, 1981. – 308 p.
8. Lanser S. Sexing the Narrative. Propriety, Desire and the Engendering of Narratology / S. Lanser // Narrative. –1995. – № 1. – P. 8–94.
9. Lintvelt J. Essai de Typologie Narrative. Le «Point de Vue». Theorie etanalyse / Jaap Lintvelt. – Paris : Jose Corti, 1981. – 315 p.
10. Martin W. Recent Theories of Narrative / Wallace Martin. – L. : Cornell University Press, 1986. – 242 p.

Стаття надішла до редакції 31.03.2015

L. O. Lutsenko

THE NOTION OF POINT OF VIEW FROM THE PERSPECTIVE OF FEMINIST NARRATOLOGY

The article gives a broad outline of numerous academic approaches to the study of point of view. However, they create the illusion that the concept has been fully examined and overworked but actually its implications have been underestimated and underexplored. Despite substantial attention to narrative point of view by critics of this century a multitude of classificatory frameworks do not take into consideration a variety of social factors related to narrator, in particular, gender. It is feminist narratology with its originator Susan Lanser that begins to attach importance of gender aspects of the fictional text encoding one or several voices. While attempting to explore point of view in a novel or a short story the critic, according to Lanser, must separate the different voices and establish the point of view of each individual voice. In order to do so the speech acts of persona to whom the voice belongs should be considered with a reference to a host of factors that Lanser groups under three headings: status, the relationship between narrator and speech act; contact, the relationship between narrator and audience; and since, the narrator's relationship to the discourse content or «message» or narrated world. Each of these questions, in turn, is described in terms not of mutually exclusive categories, but of spectrum of possibilities. The aspects of narration gathered under these three rubrics include issues that are conventionally addressed in the study of point of view as well as concerns those aspects that have been overlooked while describing literary works of women writers. Thus, Lanser's new vision of point of view enables literary criticism to see women writing from a new perspective.

Key words: point of view, feminist narratology, status, contact, position.